

כמה חושך היה לפני האור

שביט זהר

בצל השכלת ברלין חיים שוהם. הביא לדפוס: גדעון טורי. המכון הישראלי לפואטיקה ולסמיטיקה על שם פורטר, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 233 עמ', 54.90 שקלים

באחת ממסות המפתח שלו, "על אודות השאלה, מה פירוש השכלה?", תיאר משה מנדלסזון בהרחבה את מעמדה של הלשון בתהליך יצירתה של תרבות של עם וקבע: "בכלל, לשונו של עם היא העדות הטובה ביותר לעיצובו, מבחינת התרבות ומבחינת ההשכלה כאחד, בהתאם למידת התפשטותו ועוצמתו". מנדלסזון וראשי תנועת ההשכלה היהודית בגרמניה הבינו, שכדי שיוכלו לחולל תמורה תרבותית עמוקה בחיי היהודים, עליהם ליצור תחילה מהפכה לשונית, כלומר להפוך את העברית לשפה של תרבות מודרנית. המהפכה התרבותית שביקשו לחולל בגרמניה, בלא הצלחה רבה, נקלטה במזרח אירופה ומומשה במלואה בארץ ישראל. אנו, בניה של המהפכה הזאת, מקבלים אותה, כמאתיים שנה אחרי שהחלה, כמובנת מאליה, ונוטים לשכוח שהיה צורך במאבק ממושך כדי שתצליח. לא פחות מכך נוטים לשכוח, כי גם יריביה הקשים של ההשכלה הפנימו בסופו של דבר רבים מפירותיה ומבחינה זו גם הם צאצאיה. זוהי אחת הסיבות לכך שכדאי להיזכר עד כמה קשות היו ההתחלות. ה"גילויים" המתפרסמים לפעמים על רציפות השימוש בעברית כשפה כתובה, ואף מדוברת, לפני תקופת ההשכלה, מתעלמים מכך שרק תנועת ההשכלה תפסה את השפה העברית כגילוי המרכזי של התרבות היהודית, ולכן ביקשה להרחיב את השימוש בה לכל תחומי היצירה הספרותית החדשה. על רקע דברים אלה הופך חיבורו של חיים שוהם, המציג בבירור את ראשית יצירתה של התרבות היהודית החדשה בגרמניה, לספר שאינו עוסק רק בטקסטים נשכחים, אלא יש לו גם השלכות אקטואליות. הקורא בו אינו יכול שלא להתרשם מחזונו של מנדלסזון ושל שותפיו למפעל ההשכלה, ואינו יכול שלא להתפעל מעוצמת הבנתם את מהותו ואת התנאים ההכרחיים להתממשותו. אי אפשר גם שלא להשתומם על רוחב תפיסתם את מהותה של התרבות ואת הזיקה שלה לאפשרויות התפתחותה של החברה היהודית בגרמניה. מנדלסזון ושותפיו היטיבו להבין, שאם לא יחול שינוי של ממש בחברה היהודית באירופה, היא תגיע למבוי סתום ולקיפאון מוחלט. את צדקת הדברים הוכיחו גם מי שלא היו שותפים לחזונו של מנדלסזון וגם מי שלא אימצו את כלל הזהב שקבע: "היה יהודי בביתך ואדם בצאתך". הדוגמה המובהקת ביותר לכך היא תנועת הניאו-אורתודוקסיה בגרמניה - שבינה לבין האורתודוקסיה שהתפתחה במזרח אירופה יש הבדל עמוק - שדחתה במוצהר את ההשכלה. דווקא הניאו-אורתודוקסיה אימצה בסופו של דבר חלק ממרכיביה של ההשכלה בגרמניה והפנימה אותם, עד שהוטמעו בה ערכי ההשכלה היהודית המוקדמת, אולי יותר מאשר בכל תנועה יהודית אחרת בגרמניה. תנועת ההשכלה היהודית בגרמניה ראתה את פרויקט השינוי של החברה היהודית בראש ובראשונה כפרויקט תרבותי. היא נלחמה למען יצירת שינוי של ממש בלשון ובחינוך של היהודים, שינוי שהיה, בסופו של דבר, בעל אופי מהפכני, גם אם הוצג לא אחת, מטעמים טקטיים, כצעד של המשכיות. באמצעות הישגיה בשני תחומים אלה הניחה ההשכלה, פעמים רבות בדרכים עוקפות ועקיפות, את המסד להקמתה של תרבות יהודית חילונית המתפתחת תוך כדי מגע פורה עם סביבתה התרבותית ובלי לאבד את ייחודה ואת זהותה. בגרמניה, מקום הולדתה של ההשכלה, לא יכול היה הפרויקט הזה להתפתח, והוא נקלט בארצות שמזרח לה. ספרו של שוהם עוסק במכלול השאלות הנוגעות ליצירתה של התרבות היהודית החילונית בגרמניה, תוך כדי התמקדות בספרות ההשכלה בעברית בגרמניה במובנה הרחב. כלומר, הוא דן במגוון רחב של טקסטים, גם כאלה שחקר הספרות המסורתית לא ראה בהם חלק מספרות ההשכלה. מדינו בהם אפשר להיווכח עד כמה תפישה רחבה כזאת של הספרות פורייה ומשתלמת. שוהם היה בין החוקרים הראשונים של ספרות ההשכלה העברית שהיטיבו להבין, שאין מקום להגביל את המחקר לבנייתו של טקסטים "ספרותיים" בלבד. הוא גם היה בין הראשונים שחקרו את הספרות הזאת מתוך בחינה יסודית ועמוקה של המגעים שקיימה עם הספרות הגרמנית. מה שהנחה את מסגרת הדיון שלו ואת השאלות ששאל, היה העניין בתהליכים היסטוריים של התפתחות והשתנות; שאלת השאלות נגעה לטיבם של הרפרטוארים, כלומר - מגוון הטקסטים והמודלים הכללי שעמד לרשותם של אנשי ההשכלה, טקסטים יהודיים ולא-יהודיים, בעיקר גרמניים. מתוך מכלול זה, שעמד לרשות יוצרי התרבות היהודית בסוף המאה ה-18 ובתחילת המאה ה-19, הם בחרו את הטקסטים ואת המודלים שהיו בסופו של דבר מסד לתרבות היהודית החדשה. תפישת הספרות הרחבה של שוהם הכתיבה את מבנה הספר. תחילה בחר לשרטט את קווי ההתפתחות של תרבות ההשכלה היהודית בגרמניה, ולאחר מכן לעבור לדיון מפותח במקרי מבחן מסוגים שונים: ניתוח של האידיליה של סלומון גסנר, "מות הבל", שזכתה לכמה תרגומים לעברית, דיון נרחב בהתקבלותו ובדחייתו של לסינגבתרבות היהודית-העברית במשך 150 שנה, או שחזור פרק בחייו של משכיל, כמו סדרת "העליות לרגל" לברלין של הפילוסוף שלמה מימון. בתוך כל אלה מרתק במיוחד חלקו השני של הספר, המתאר כמעט כמו רומן את מסעו של שתי דמויות לתוך ההשכלה - אבא גלוסק מלצ'קה ושלמה מימון - ואת דמותו של מי שעמד על ספה אף שנלחם בה - יעקב עמדין. שוהם בוחן את שלוש הדמויות האלה על פי מקורות שונים. מתוך המקורות האלה צירף קווים משותפים לביוגרפיות שלהם: הבלדה של שמיסו על אבא גלוסק, האוטוביוגרפיות של עמדין ושל מימון, הזיכרונות על השלושה והביוגרפיות שנכתבו עליהם. השחזור הביוגרפי של דמויות אלה מציג בבירור רבה את גורלו של היהודי המשכיל. על עוצמת הטראגיות של גורלם מעיד ללא ספק סופם. גם אבא גלוסק וגם שלמה מימון נקברו באופן מביש ולא נודע מקום קבורתם. בני עיירתו של שלמה מימון בגלוגאו אף התגאו בכך שקברו אותו מחוץ לגדר. שמעון ברנפלד סיפר על ההתאכזרות לשלמה מימון את הדברים הבאים, המעידים כאלף עדים על אלימותה שלהחברה האורתודוקסית: "אחד ממיודעי חיפש בפנקס של הח"ק בעיר גלוגא, אבל שמאין זכר לו, כי קבורת חמור קברוהו באחת הפתחים על יד ביה"ק לעברים. השר קלקרייט, אוהבו ומגיניו בחיים, יצא להגן עליו גם אחרי מותו וירב בעדת בני ישראל בגלוגא בחזקה, ואף הגיש את הרב לדיון, על כי זילזלו בכבוד איש גדול כזה, לקברהו הרחק מקברות העם. אבל הרב התנצל על ידי 'הלצה' של גניבת דעת הבריות, באומרו, כי מנהג של ישראל תורה הוא, לקבור את החכמים המפורסמים בשדרה לעצמם, ומאחרי כי ר'ש מימון היה פילוסוף אחד ואין שני לו בדורו הקציבו לו מקום מיוחד. את ה'הלצה' הזאת מספרים עוד כיום יהודי גרמניא 'החסידים' ויתפארו בה". ניסיונם של השניים לצאת מתוך הגטו היהודי ולהפיץ את ההשכלה נידון

לכישלון מר. מנת חלקם בחייהם האישיים היתה נידוי ודיכוי, עד כדי כך שעיקרמגעם בסוף ימיהם היה עם הציבור הלא יהודי. תיאור ימיו האחרונים של שלמה מימון מפי הכומר הפרוטסטנטי טשגיי, שביקש לשכנעו בהישארות הנפש, נוגע ללב. תיאור הילדים שרצו בזמן לווייתו אחרי מיטתו בדרכו האחרונה וסקלו אותה באבנים מעיד על גודל המשטמה כלפיו. עם זאת, אין ספק שעצם היחס אליהם מצד האורתודוקסיה - היודעת תמיד להציג את עצמה כקורבן למשטמה, בעוד שספרותה היא הגילוי המובהק ביותר של משטמה כלפי היריב התרבותי - ביטא את החשש העמוק מפניהם ומפני מה שבישרו. את האוטוביוגרפיה של יעקב עמדתן, שזכתה ללא מעט ניתוחים, מציג שוהם מנקודת מבט מיוחדת. הוא מבקש לראות בעצם הבחירה של עמדתן באוטוביוגרפיה עדות להימצאותו על ספה של ההשכלה, גם אם נלחם בה נמרצות. שוהם אינו חובר לחוקרים שראו בעין רעה את חשיפת הפרטים האינטימיים מאוד בחייו, וגם אינו נסחף לפרשנות הפסיכו-היסטורית, שביקשה למצוא באישיותו קווים פתולוגיים ולהסביר באמצעותם את מלחמתו במתנגדיו, ובמיוחד ביונתן איבשיץ. מהנחת היסוד שלו בדבר אופיה הממודל של האוטוביוגרפיה, מחפש שוהם בעצם כתיבתה עדות להיכרות האינטימית של עמדתן עם התרבות הלא-יהודית. שוהם אמנם לא מצא די עדויות למידת היכרותו של עמדתן את ה"וידויים" לרוסו. אבל אופייה האינטימי של האוטוביוגרפיה שלו מחזק את הסברה שהכירו את הספר, לפחות באמצעות סוכנים משניים. כך, למשל, הווידוי החושפני על מאבקו בייצר; וכך, התיאור בפרטי פרטים של הפרשה בפראג, כשקורבת משפחה נאה, שהתאלמנה זה לא כבר, ביקשה לשכב אתו והוא כמעט התפתה לה. אף שהאוטוביוגרפיה לא ראתה אור בחייו של עמדתן, רואה בה שוהם ניסיון מצדולארגן את חייו באופן שיציר את דמותו כפי שרצה להיזכר לדורי דורות. לכן הוא נותן גם פרשנות מעניינת לפרקים האינטימיים שחוקרים לא מעטים סברו שהיו עשויים להופיע ברומנים זולים של המאה ה-19. סיפור הפיתוי מתפרש אצל שוהם כניסיון להעתיק את הדגם האירופי אל תוך המסורת היהודית ולייחס לו משמעות אחרת - במקרה זה, קורות צדיק שעמד במבחן. הסיפור על משיכתו הרבה לאשה הראשונה, המצוינת, שהוצעה לו כשידוך, ודחייתה בגלל מצוות כיבוד אב, בא להעמידו במסורת היהודית כמי שמקפיד במצוות. הניסיון לטשטש צדדים מסוימים בהיסטוריה של משפחתו - מחלת הרוח שלו ושל אביו - ולהדגיש אחרים - סיפור הינצללותו המופלא של אבי-זקנו מהוצאה להורג - בא לשייכו למסורת ההאגיוגרפית של נסים שאירעו לצדיקים. ניתוח האוטוביוגרפיה של עמדתן מצביע על התנהגותם המורכבת של מי שעמדו על סף ההשכלה. מצד אחד, בעצם ההחלטה לכתוב אוטוביוגרפיה והחשיפה הרבה והפרטנית של מחלותיו ושל חיי המין שלו היתה תעוזה רבה ופריצה אל מעבר למקובל בתרבות היהודית באותה תקופה. מצד אחר, רובם של המודלים האוטוביוגרפיים שעמדתן בחר להבליטם היו נטועים במסורות יהודיות שונות, ונועדו לחבר את סיפור חייו אליהן. שוהם מחזק כאן את קביעתו של שמואל ורסס, החוקר הנודע של ספרות ההשכלה היהודית, שציין את השימוש שעשתה האוטוביוגרפיה המשכילית במודל של הצוואה היהודית. כמוהו סבור גם שוהם שהאוטוביוגרפיה ניצלה את המודל הזמין של הצוואה, במטרה להציג את סיפור חייו של הכותב לצורך הנחלת לקח לדורות הבאים. ההשכלה יצרה לעצמה, שלא בדין ושלא בצדק, שם של תקופה שכל כולה טקסטים משעממים שנידונו לשכחה, ואף על פי כן יש בספר זה עניין רב לא רק לחוקריה. דווקא עתה, כשעולה הוויכוח על אופיה של התרבות הישראלית - המלווה לא אחת בבורות גורפת - יש גם חשיבות אקטואלית לספר, שעניינו צמיחתה של החברה היהודית המודרנית. בתקופה שבה מושג היהדות מזהה עם סיפוק עצמי של צורכי התרבות ועם הסתגרות, כדאי לשוב ולהיזכר כיצד קמה חברה יהודית מודרנית באמצעות דיאלוג מתמיד ופורה עם סביבתה, ויצרה תרבות לאומית חילונית. "בצל השכלת ברלין" ראה אור לאחר מותו של פרופ' שוהם. הספר הוא תולדה של מחקר בספרות ההשכלה ששוהם עסק בו יותר מעשרים שנה, שהוא פיתחו בהדרגה ושיכללו, אך למרבה הכאב לא הצליח להביאו לידי סיום. אי אפשר שלא להביע הערכה למעשה הרעות היפה של הפרופ' גדעון טורי, שטרח והביא את הספר לדפוס. וכמובן, אי אפשר שלא להצר מאוד על שעבודתו המדעית של חיים שוהם נגדעה באבה. קהילת חוקרי הספרות העברית בארץ איבדה עם מותו לא רק חבר טוב, אלא גם את אחד מעמודי התווך של מחקר ההשכלה, וזהו חלל שלא במהרה יתמלא.

ספרה של פרופ' זהר שביט עם הנס-היינו אוורס - JUGENDLITERATURDEUTSCH - JUEDISCHE KINDER UND - ראה אור בגרמנית בהוצאת מצלר פורסם בתאריך- 01/01/1997